

Рецензія

**на дисертаційну роботу Мірошниченко Оксани Володимирівни
«Старообрядці Південно-Східної України
наприкінці XVIII – на початку XX ст.»,
подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 – гуманітарні науки
та спеціальності 032 – історія та археологія**

Актуальність теми

Сьогодні все частіше українські дослідники обирають предметом наукових розвідок певні елементи духовної історії. Загальновідомий факт, що одними із цілей проведення церковної реформи, розпочатої патріархом Никоном, було створення централізованої церковної організації й посилення самодержавства, що й було реалізовано. Російська православна церква з того часу викристалізувала відмінні риси. Однією з них є тісний зв'язок із владою. Власне, РПЦ стала інструментом для владних кіл. Ще одна риса – нетерпимість до інакодумства, що мала й має чіткий прояв через дискримінацію іновірців. Дослідження замовленої теми, з одного боку, дозволить деталізувати етноконфесійні риси РПЦ, яка в умовах сучасної російсько-української війни стала зброєю «руського міра». З іншого – внесе уточнення в конфесійну мапу Південно-Східної України кінця XVIII – початку XX ст. Усе це й зумовлює актуальність та наукову цінність дисертаційної роботи Мірошниченко О.В., яка присвячена розв'язанню наукової задачі – дослідження старообрядництва як історичного феномену Південно-Східної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до планів наукової роботи кафедри філософії та українознавства Дніпровського інституту інфраструктури і транспорту Українського державного університету науки і технологій, у межах науково-дослідницької кафедральної теми «Духовний і культурний світ українців в добу модерну і постмодерну» (державний реєстраційний номер

0121U113260) та відповідно до планів наукової роботи кафедри історії України ЗНУ у межах науково-дослідницької кафедральної теми «Глобальні та регіональні виміри суспільно-релігійних процесів в Україні XIX – XXI ст.» (державний реєстраційний номер 0122U000766).

Ступінь обґрунтованості основних наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації

Узагальнення чітко висвітлюють результати проведених досліджень. Достовірність отриманих результатів в ході виконання дисертаційної роботи підтверджується сукупністю виконаних конкретних наукових завдань стосовно духовного, культурного та соціально-економічного життя старообрядців на території Південно-Східної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

У дисертаційному дослідженні Мірошніченко О.В. порушення норм академічної доброчесності, фабрикації, фальсифікації не виявлено. Дана робота містить коректні посилання на згадані в тексті джерела інформації.

Наукова новизна основних наукових положень, висновків, проведених наукових досліджень та одержаних результатів

Отримані наукові результати є важливими для реконструкції конфесійної мапи Південно-Східної України останньої чверті XVIII – початку XX ст. та створення об'єктивної картини міжконфесійних відносин зазначеного регіону.

Особливо відзначимо важливість залучених до наукового обігу неопублікованих джерел, які дали змогу проілюструвати відмінності повсякденного життя старообрядців, розкрити роль та якість освіти в їхніх громадах, простежити рівень підготовки вчителів, дослідити основні напрямки господарської діяльності старообрядницьких громад. Змістовним є дослідження авторки процесу втручання світської влади у життя старообрядців. Отже, новизна роботи відповідає зазначеним у роботі положенням і є обґрунтованою.

Повнота викладу основних наукових положень, висновків в опублікованих працях

Наукові положення та отримані результати достатньо повно представлені в опублікованих автором наукових працях та апробовані на наукових конференціях. Результати дисертації опубліковано в 20 працях, з них – 2 в

іноземних спеціалізованих періодичних виданнях, 5 – у фахових наукових виданнях України, 13 – матеріалах наукових конференцій. Опубліковані роботи не є тотожними за змістом.

Структура дисертації

Дисертація Мірошниченко О.В. є завершеною науковою працею, яка складається зі вступу, 4 розділів, які поділяються на 10 підрозділів, висновків, списку джерел (161 позиція), літератури (198 позицій) та додатків.

У вступі авторка логічно обґрунтувала актуальність теми, окреслила об'єкт, предмет, хронологічні і географічні межі дослідження. Вимоги щодо структури роботи витримані відповідно до нормативних положень. При формулюванні завдань дисертанткою було враховано ступінь дослідження теми, і вони спрямовані на різноплановий аналіз предмета дослідження і на можливість наукових узагальнень. У той же час визначена Мірошниченко О.В. структура дослідження ширша за вказану мету і предмет дослідження, які, по суті, не враховують матеріал розділів 2 і 3.

Погоджуємося із твердженням авторки про те, що практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використовувати у наукових роботах з історії України, історії релігії та церкви, історичного краєзнавства, лекційних курсів, спецкурсів та практичних занять для закладів вищої освіти.

У цілому вступна частина дисертаційної роботи свідчить про розуміння авторкою проблематики досліджуваної теми, належну інтерпретацію її кваліфікаційних компонентів.

У першому розділі «Історіографія. Джерельна база. Методологія дослідження» Мірошниченко О.В. проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази теми, окреслено методологічні основи дисертаційного дослідження.

Історіографія. Використання широкого кола літератури засвідчує обізнаність авторки з напрацюваннями науковців. Доробок попередників розділено на три періоди. Належним чином показано внесок дослідників у розробку проблеми. Характер напрацювань та напрямів досліджень висвітлено переконливо. У той же час зазначимо, що літературу, яка видана в сучасній рф,

авторка могла охарактеризувати в окремому блоці. На наше переконання, це продемонструвало б наявність (або відсутність) спільного знаменника, упередженості (або її відсутності) у підходах до історії церкви авторів зазначеної країни.

Джерельна база є репрезентативною, вона представлена документами архівів: Державного архіву Донецької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Херсонської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Полтавської області, Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Окрім архівних матеріалів, дослідниця використовує й інші джерела: тематичні збірки документів, законодавчі акти, статистичні описи, матеріали особистого походження, періодичні видання.

Вважаємо кількість використаних джерел достатньою для об'єктивного висвітлення теми розселення старообрядців у Південно-Східній Україні, особливостей економічного й культурного життя, специфіку взаємин старообрядницьких громад із представниками влади та панівної церкви.

Авторка правильно зазначила, що історію старообрядництва ми вивчаємо за джерелами владних структур та панівної церкви. Але Мірошніченко О.В. критично осмислила інформацію, яка міститься у вказаних джерелах, і це надало можливість неупереджено схарактеризувати становище та особливості діяльності старообрядницьких громад на території Південно-Східної України за часів Російської імперії, механізм взаємодії старообрядців із органами державної влади, особливості економічного, духовного та культурного життя старообрядницьких громад наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Наукові положення та висновки, які описано в дисертаційній роботі, є достатньо обґрунтованими. Дисертаційна робота базується на принципах діалектики, системності, всебічності, історизму, об'єктивності й добросовісності. У процесі виконання дослідницької роботи для отримання основних результатів авторка використала загальнонаукові методи дослідження (аналізу й синтезу, індукції та дедукції), а також спеціальні історичні методи (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний). Доречним

вважаємо використання джерелознавчого, археографічного, ретроспективного методів та методу актуалізації, що посилює ефективність застосування регіонального підходу. На нашу думку, використання міждисциплінарних підходів (теологічного, психологічного, культурологічного) стало додатковим інструментарієм для виконання поставлених завдань.

Методологічний арсенал дисертації є фаховим для розкриття теми. Аргументувала Мірошниченко О.В. й вибір категоріально-понятійного апарату.

Зазначимо, що назва підрозділу 1.3. у тексті відрізняється від назви, що вказана в плані. Також спрямованість методів дослідження в бік феномену старообрядництва дещо звузив можливості авторки. Нагадаємо, що, окрім цього, у роботі вивчаються відносини між панівною РПЦ, державою і старообрядцями тощо.

У другому розділі дисертації аналізуються передумови появи й розселення старообрядців у Південно-Східній Україні.

Детально охарактеризовано віросповідні засади старообрядців (підрозділ 2.1). Інформацію в підрозділі авторка подала реферативно, але інформативно й доречно.

Подано не тільки офіційні версії реформування православної церкви, а й інші не менш важливі для церкви середини XVII ст. Авторка окремо зупиняється на реформуванні церковних обрядів і справедливо зазначає, що це не могло не викликати різкий опір з боку населення (с.66). Підкреслюється важливість духовних центрів, де було зосереджено сили старообрядців (монастирі, скити тощо) (с.68). Авторка переконливо доводить, що єдиновірство стало однією із перепон для старообрядців при створенні відокремленої церковної організації (с.70). Риторичні запитання, які зустрічаються в тексті, (с.67, 74) дещо спрощують форму наукового тексту.

Ґрунтовно досліджено утворення старообрядницьких громад у Південно-Східній Україні (підрозділ 2.2). Велика увага приділяється аналізу військово-політичних, адміністративно-територіальних і соціально-економічних змін у Російській імперії з другої половини XVIII ст., що, з огляду на тему, є доречним. Досліджуються обставини міграційної політики Російської імперії

кінця XVIII ст., підкреслюється її значення для південних регіонів України. Авторка вказує частку, яку становили старообрядці серед потоку переселенців. Мірошниченко О.В. погоджується із слушними висновками д.і.н. Лимана І.І. про те, що переселенці на українських землях замість шляху «всіх проти всіх» обирали шлях мирного співіснування з іншими, зберігаючи свої особливості або асимілюючись (с. 82). У зв'язку із цим було доречно акцентувати увагу на етноконфесійних особливостях старообрядців, які мешкали на теренах Південно-Східної України, тим більше, що авторка зазначає, що відокремленість від українського оточення (і не тільки українського) для них мала принциповий характер. Детальне дослідження цього аспекту значно посилює б роботу.

На с.84 Мірошниченко зауважує, що, попри постійні зміни в ставленні влади до старообрядців, їхня кількість стабільно збільшувалася. Далі наводяться дані певних населених пунктів. Авторський висновок потребує певної конкретизації: за рахунок чого відбувалися кількісні зміни, чи було це сталою тенденцією. Розуміємо проблему нестачі конкретних даних, проте припускаємо, що використання статистичних методів в історичних дослідженнях посилює б висновкову частину в цьому аспекті.

У третьому розділі ґрунтовно досліджена політика російської імперської влади та офіційної православної церкви щодо старообрядців.

У підрозділі 3.1 детально розглянуто утиски старообрядницьких громад з боку російської влади.

Важливе місце у цьому підрозділі відводиться питанням прагматичного ставлення до колонізації Південно-Східної України, зокрема старообрядцями. Як відзначає дисертантка, пільги і привілеї, надані Катериною II сприяли активізації заселення краю. Цікавим є висновок про те, що за правління імператриці явище старої віри стало оцінюватися лише як релігійний феномен (с.96). Мірошниченко О.В. переконливо доводить наявні трансформації політики щодо старообрядництва за правління Олександра I та нововведення в церковній політиці Російської імперії Миколи I, Олександра II, Олександра III, Миколи II. Авторка встановила протиріччя релігійної політики, характерної для Російської імперії XIX ст.

На нашу думку, непереконливими є авторські тези на кшталт «РПЦ із прийняттям у X ст. християнства... і до XVII ст. перебувала у відносному мирі та спокої», «Взаємовідносини панівної церкви зі старообрядництвом дають можливість уникнути в майбутньому помилок при виробленні курсу державної політики та релігійних принципів» (с. 93). Авторці треба уникати штучних узагальнень.

Протистоянню державної православної церкви та старообрядницьких громад присвячений наступний підрозділ (3.2) дослідження. Мірошниченко О.В. аналізує долю єдиновірства і приходять до висновку, що воно не стало тим об'єднуючим фактором офіційної церкви та старообрядців (с.122). На конкретних фактах вона доводить, що з часів правління Миколи I поряд із єдиновірством значно активізувалася серед старообрядців і місіонерська діяльність (с.114). У дисертації здобувачкою наведені особливості діяльності центрів старообрядництва. Цікавими є факти місіонерської роботи із старообрядцями та сектантами (с.120).

На прикладі дослідження життя та діяльності активних служителів церкви (архієпископ Никифор, що поширював єдиновір'я (с.109), місіонер Олексій Дородніцин, с.116-117, міщанин Петро Скрилев (с.140), брати Мінаєви та Гладкови, що належали до купецького стану (с.144, 146)) авторка досить вдало персоніфікувала історію церкви та показала поведінкову модель старообрядців. Їхні життєві історії прекрасно демонструють особливості існування (виживання) у державі із державною релігією.

Водночас хочемо порадити: виразно прописані відмінності РПЦ, особливості її існування в Російській імперії дозволять розставити акценти у міжконфесійних взаєминах.

Четвертий розділ дисертації присвячено повсякденному життю старообрядців. У підрозділі 4.1 авторка характеризує релігійні практики у старообрядницьких громадах. На думку авторки, існування власних храмів були наріжним каменем у старообрядців. Вона вдало показує можливості з відновлення (реконструкції, будівництва) культових будівель, характеризує заходи влади з цього питання. Авторка зазначає, що старообрядницькі храми

«можна було на пальцях перелічити» (с.127). Радимо уникати таких пояснень, тим більше при нечисленності культових споруд можна встановити їхню точну кількість.

Мірошниченко О.В. деталізує питання облаштування цвинтарів, що незаперечно було важливою складовою життя старообрядців.

У підрозділі 4.2 авторка досліджує господарську діяльність старообрядців.

Переконливими у цьому плані є висновки дисертантки, що характерні риси старообрядців (взаємовиручка, колективна взаємодопомога (с.138), дисциплінованість та піклування про добробут своїх родин, скрупульозність, прискіпливість, ощадливість (с.144)) впливали на господарську діяльність. Вважаємо такі узагальнення доречними і ще раз нагадуємо про висловлену вище пропозицію виокремити етноконфесійні риси старообрядців. Гармонійними у контексті господарської діяльності є описи способу життя старообрядців (с.142). Погоджуємося із висновком Мірошниченко О.В. про те, що старообрядці були носіями відмінних від загальноприйнятих звичок, стереотипів та норм поведінки (с.147).

Цікавим і інформативним є підрозділ 4.3, у якому дисертантка проводить аналіз сімейних стосунків і виховання молодого покоління.

Головний акцент зроблено на вихованні та навчанні дітей та молоді у старообрядницьких родинах, яке відбувалося у рамках традиційної культури. Як відомо, влада не надавала старообрядцям можливостей обіймати громадські посади. Попри те, що така думка є сталою, авторка стверджує, що старообрядницькі громади намагалися брати участь у житті держави, міста чи села (с.155). Це твердження у роботі вона логічно доводить.

У «Висновках», які є аргументованими, дисертантці вдалося виконати широке коло завдань, поставлених у роботі. Висновки відбивають зміст дисертації, дають відповідь на питання, що сформульовані у завданнях до дисертаційної роботи.

Окремі зауваження:

- У роботі мають місце окремі граматичні недоліки.

- У списку використаної літератури містяться неточності в оформленні (див. Національний стандарт України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»).

- У тексті немає посилання на додатки.

Зауваження і пропозиції, висловлені у цій рецензії, не знижують у цілому позитивного враження від дисертації і мають рекомендаційний характер. Вважаю, що дослідження Мірошниченко О.В. – результативна спроба наукового дослідження. Його новизна і наукове значення не викликають сумнівів. На підставі проведеного аналізу стверджуємо, що дисертаційна робота Мірошниченко О.В. «Старообрядці Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.» є оригінальним узагальненим науковим дослідженням з актуальних питань, містить обґрунтовані результати, яким властива новизна. Дисертація Мірошниченко О.В. виконана на належному науково-теоретичному рівні і є самостійним дослідженням. Одержані в роботі висновки є достовірними. За змістовим наповненням, новизною, важливістю наукових результатів дисертаційна робота Мірошниченко О.В. «Старообрядці Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.» відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, а авторка Мірошниченко О.В. заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 – Гуманітарні науки, зі спеціальності 032 – Історія та археологія.

Рецензентка

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри новітньої історії
України ЗНУ

Т.В. Грушева